

K povaze expresivních lexikálních jednotek ve staré češtině

Martina Jamborová, ÚJČ AV ČR

Lingvistika Praha, 10.-12.4.2014

expresivita ve staročeských písemných památkách

- přítomnost expresivních příznaků na úrovni hláskoslovné, morfologické, lexikální, syntaktické

lexikální expresivita

přítomnost expresivního příznaku ve slově (formální, sémantický)

hodnocení expresivity při lexikografickém zpracování:

Elektronický slovník staré češtiny. Elektronický lexikální zdroj zapojený do internetové aplikace Vokabulář webový – webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny [online], 2006–, Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

Staročeský slovník (1968–2008), Praha. V elektronické verzi přístupný (pod zkratkou StčS) v rámci webového hnízda Vokabulář webový (Vokabulář webový – webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny [on-line], 2006–. Dostupné z WWW: <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.

Václav Machek: *Studie o tvoření výrazů expresivních* (1930)

Josefa Zima: *Expresivita slova v současné češtině* (1961)

Igor Němec: *Vývojové postupy české slovní zásoby* (1968) aj.

kritéria pro expresivní zařazení lexikální jednotky spatřuje IN v kombinacích

- jejího vztahu k označované skutečnosti
- jejího formálního ztvárnění
- jejího významovotvorného vztahu k souznačným jednotkám
- její kontextové spojitelnosti

LJ se vyskytuje v citově hodnotícím nebo aktualizacním kontextu

a zároveň splňuje alespoň jednu z dalších podmínek:

- má zvláštní hláskový sklad
- má intenzifikační obsah (zmnožuje významové znaky svého synonyma)
- konkretizuje označovanou představu

srov.: Igor Němec: *Vývojové postupy české slovní zásoby*, 1968, s. 33–34.

Formální realizace expresivního příznaku pomocí přípony:

(! využití jistého slovotvorného formantu samo o sobě nezakládá expresivitu slova, viz výše citovaná kritéria)

u maskulin, ve funkci meliorativní

-ík

otčík, -a m., též oččík, očtík, očík

1. expr. (melior.) *tatínek, tatíček*

3. expr. (melior.) *otec, ctihodný otec; zpravidla titul dávaný duchovním osobám, zvl. členům církevních řádů*

frejjeřík, -a m.

expr. *pohledný muž, fešák (expr.)*

-ek

ptáček, -čka/-čku m.

expr. (melior.) *ptáček*

tovaříšek, -ška m.

expr. melior. *kamarád, přítel, kamarádíček, přítelíček*

chudáček, -čka m.

1. expr. (melior.) *chudás, chudičký, nemajetný, nuzný člověk*

2. *chudáček, hlupáček, člověk chudý duchem*

3. expr. (melior.) *čí (Kristův) chudáček, nebožáček, člověk zasluhující politování*

-íček

sokolíček, -čka m. expr. v oslovení *milý, milenec*

u maskulin, ve funkci pejorativní

-ák

hrdlák, -a m. expr. *kdo se stará jen o své hrdlo, žrout, nenasyta, darmožrout*

-áč

břucháč, -ě m. expr. *kdo se oddává nadměrnému požívání jídla a pití, opilec, žrout, břichopas*

hlaváč, -ě m.

expr. *hlaváč, hlavoun, pohlavár*

-ař

čbanař, -ě m.

expr. reform. *stoupenec přijímání pod jednou způsobou, který přijímá svátost krve Páně ze džbánu místo z kalicha kvůli jeho spojení s přijímáním pod obojí*

-úš

chocholůš, -ě m.

expr. (pejor.) *mnich s vyholenou tonzurou na temeni (vršku) hlavy*

u feminin, ve funkci meliorativní

-icě

dušicě, -ě f.

1. expr. *dušička, duchovní rozměr člověka, protiklad těla, od kterého se po smrti člověka odděluje*

2. expr. relig. *dušička zemřelého, existence člověka po smrti v duchovní podobě*

chudinicě, -ě f.

expr. (melior.) čí, koho *poddaní (zpodst.), lidé mocensko-právně poddaní vrchnosti*

hlavicě, -ě f.

expr. čí často v rýmu *hlava*, melior. *hlavička*

-ka

čeládka, -y f.

expr. (melior.) *rodinka, malá rodina*

postélka, -y f.

expr. melior. čí *postýl(eč)ka*

chudinka, -y f.

1. expr. (melior.) *chudina, chudí, nemajetní lidé*

2. expr. (melior.) čí, koho *poddaní (zpodst.), lidé mocensko-právně poddaní vrchnosti*

-ička

chudobička, -y f.

expr. (melior.) čí *chudoba, nedostatek jmění, úplná nemajetnost*

hlavička, -y f.

expr. (melior.) čí *hlava, hlavička*

okatička, -y f.

expr. *žena s hezkýma, výraznýma očima*

ovčička, -y f.

expr. (melior.) *ovečka, ovce (milá, ubohá ap.)*

nožička, -y f.

expr. (melior.) *noha, nožička: tvé nožičky přěsvaté..., jež sem tak často pěstovala*

ve funkci pejorativní

-ička

chlúbička, -y f.

expr. (pejor.) *dočasná, z pohledu věčnosti bezvýznamná světská pocta*

-icě

hlavicě, -ě f.

expr. čí často v rýmu *hlava*, melior. *hlavička*, pejor. *palice*

u neuter

-ce (melior. i pejor.)

očice, -ě n.

expr. (melior.) *očko, očičko*

pivce, -ě / **pivko**, -a n.

expr. (pejor.) *pivko, pivo (horší)*

-ko (melior.)

hniezdko, -a n.

expr. *příbyteček, malé, prosté obydlí, útulek*

očko, -a n.

expr. (melior.) *očko, oko*

-átko u jmen deklinačního typu kuřě (melior. i pejor.)

ptáčátko, -a n.

expr. (melior.) *ptáčátko, ptáče, ptáček*

ščeňátko, -a n.

expr. (melior.) *štěňátko ap.*

expr. reform. (o člověku) *nepatrný, bezmocný jedinec*

expr. (pejor.) (o člověku) *nedospělý, nevyzrálý jedinec*

tvoření expresiv pomocí předpony

přezmilelý adj.

expr. *přemilý, nejmilejší, předrahý, nanejvýš milovaný*

tvoření od paradigmatického superlativu:

přěnajmilejší / přenámilejší adj.; k milý (superl. najmilejší / námilejší)

expr. *mimořádně nad jiné milý, přenejmilejší (expr.)*

přenjakrašší adj.; k krásný (superl. najkrašší)

expr. [o P. Marii, Ježíši] (mezi kým) *mimořádně nad jiné krásný, přenejkrásnější (expr.)*

přenjalejší adj.; k lepší (superl. nejlepší): expr. *zdaleka nejlepší*

tvoření adjektiv vyjadřujících maximální míru vlastnosti již v pozitivu:

převýborný adj.: *převýborný, mimořádně vynikající, nad jiné znamenitý*

tvoření adjektiva od základu již expresivního:

předrobnícký adj.: expr. [o prachu] *nadmíru drobňoučký, mimořádně drobounký*

dvě předpony v jedné LJ současně:

přearcinebezpečný adj.: expr. *převelice nebezpečný, mimořádně nebezpečný*

srov. Černá, Alena M.: Staročeská adjektiva s prefixem přě-. *Listy filologické* 123, 2000, s. 237–250.

slovesně-jmenná kompozita

oseřmě indecl.; k osrati a já (?)

expr. (vulg.) *projimadlo* (?)

pasobřušec, -šcě m.; k pásti (pasu) 4 a břucho

expr. *břichopásek*

pasořit, -a m., ojed. pasiřit; k pásti (pasu) a řit

expr. *břichopásek, hýřil*

Tato dvě slova souvisejí s frazémou **pásti břucho, břuch, hrdlo, řit** ap. expr.

pejor. [o kněžích] *požívačně se oddávat jídlu.*

hnojkyd, -a m.; k hnój a kydati

expr. *kdo kydá hnůj*

chladoležek, -žka m.; k chlad a ležěti

expr. (pejor.) *líný, zahálčivý člověk*

bohda, -a m.; k böh a dáti

expr. *kdo svoji požívačnost pokrytecky omlouvá slovy „böh dal“ jako*

důsledek boží přízně

expresivita založená na neobvyklém hláskovém skladu LJ:

šišmánie, -ie n.

expr. *ohmatávání n. dotýkání se něčeho, zvl. nečistého*

drchta, -y f.

expr. pejor. *drbna, cuchta, mluvou a vzhledem odpudivá žena*

nynati, -aju, -á ipf.

jen v imper. (expr.) *spinkat, hajat*

odvozeniny od citoslovcí:

búkati, -aju, -á, též -ču, -če ipf.; k bú

expr. (o člověku) na koho *bučet, houkat, posměšně volat zvukem podobným dobytčímu bučení*

havati, -aju, -á ipf.; k hav

expr. pejor. (o člověku) *štěkat, naplano mluvit*

hýkati, -aju, -á ipf. ; k hý

expr. (o člověku ap.) na koho *posměšně volat hýkavým zvukem*

Fonologické zvláštnosti slova způsobené cizojazyčnou motivací LJ:

búr, -a m., k střhn. būr , expr. *selský hňup*

plundr, -a/-u m.; k střhn. plunder, blunder
expr. *cár, kus hadru*

bastard, -a m.; k střhn. basthart
expr. pejor. *bastard, parchant (nadávka)*

fresle, -e f.; sr. střhn. vreislich
1. expr. *nehodná žena, ženská (expr.), semetrika*
2. expr. *nestoudná žena, poběhlice*

fistr, -a m.; sr. střhn. vrezzer
pejor. *žrout, jedlík*

haken, -kna m.; sr. střhn. hagen, hacke (?)
expr. jaký (slepý) *hlupák, pošetilec, zaslepenec*

pankhart, -a m., též panchart, pankart; k střhn. banc-hart
expr. (pejor.) *panchart, bastard (nadávka)*

latinské motivující slovo:

pilikat, pilikát, -a m.; k lat. *filico*

pejor. *ničema, kumpán*

bekhart, -a m.

beghard, -a m.

dolož. též *begart*, -a m.

sr. střlat. *beghardus* (pro lepší porozumění významu 3. uvádíme i 1. a 2.)

1. *beghard*, muž žijící bez řeholního slibu v náboženské komunitě blížící se svou organizací církevnímu řádu, zvl. příslušník laické náboženské společnosti rozšířené ve středověkých Flandrech

2. *pikart*, vyznavač radikální reformace neuznávající přítomnost Krista v svátosti oltářní

3. expr. pejor. *kacíř, bludař*

vyjadřování expresivity neshodou přirozeného a gramatického rodu:

chlápě, -ěte n.

expr. (pejor.) *potomek „chlapa“*

(srov. **chlap**, -a m.: 1. *neurozený, prostý člověk, nešlechtic*; 2. *poddaný (zpodst.), mocensko-právně podřízený člověk*; 3. *sedlák, kdo žije na venkově a obdělává půdu*; 4. expr. (pejor.) *darebák, ničema*)

Realizace expresivního příznaku sémantickými změnami uvnitř LJ:

intenzifikací obsahu

odřieti, -dru, -dře pf.

expr. koho *odřít, obrat, oloupit*

plecháč, -ě m.

expr. *tonzurovaný kněz n. mnich*

dmýchati, -aju, -á ipf.

expr. (o praseti ap.) *funět, odfukovat, těžce dýchat (po požití velkého množství jídla ap.)*

konkretizací označované představy

odutý adj.

expr. *nadutý, nafoukaný, domýšlivý*

okydnutí, -nu, -ne pf.

expr. koho čím [hanlivým] *pošpinit něčím, nařknout z něčeho*

doryti se, -ryju, -ryje pf.

přen. expr. *dozvědět se něco, dopátrat se něčeho, zvl. s vynaložením úsilí*

nahmatati, též **nachmatati**, -aju, -á pf.

expr. (co [majetek]) *chamtivě nabrat, nahrabat si (něco), hrabivě se obohatit (něčím)*

Podmínění přítomnost expresivního příznaku historickými a společenskými souvislostmi:

(netypické **osel**, -sla m.: expr. (pejor.) [o člověku] *osel, hlupák*; staročeština nežívala pojmenování užitkových zvířat jako pejorativní označení)

pes, psa m.

expr. *pes, ničema, zloduch (zvl. o hříšníkú, nevěřícím n. kacíři)*

Srov. Miloslava Vajdlová: Tisty, vyžlata i masojedky k ničemuž neužitečné aneb Analýza sémantického pole a čeledi slova pes ve staré češtině. *Naše řeč* 87, 2004, s. 136—144.

napsovati sě, -uju, -uje pf.

expr. s kým *nakárat se někoho, nahádat se s někým*

opsěti, -ěju, -ie pf.

expr. *zchudnout, přijít ve psí, přijít na mizinu*

opsovati, -uju, -uje pf.

expr. koho *zbídačit, přivést na mizinu*

peskovati sě, -uju, -uje pf.

expr. s kým *spílat, zlořečit komu, zahrnovat nadávkami koho*

LJ motivované vlastními jmény:

holand, -a m., dolož. jen holant, -a m.; k Holandi

expr. pejor. (v oslovení mnicha) *kacíř, bludař*

Francišek, -ška m., pozd. **František**, -ška m.; sr. lat. Franciscus

expr. „franciškové“ pl. m. *františkáni, příslušníci mnišského řádu františkánů*

pikhart, -a m., dolož. též pikhard, pighard, pighart, pikart, ojed. pikard (sub 1); k lat. Picardus a sub 3 k stč. Beghart (pro lepší porozumění významu 3. uvádíme i 1. a 2.)

1. *Pikard'an, obyvatel Pikardie (odešlý odtud jako člen sekty neuctívající svátost oltářní)*

2. *pikart, vyznavač radikální reformace (zvl. adamita n. člen jednoty bratrské) neuznávající přítomnost Krista v svátosti oltářní, a proto chápaný jako kacíř*

3. expr. pejor. *pikart, bludař (zvl. o nábožensky horlivém člověku)*

viglefista, -y m., **viklefista**, -y m.

viklefista, přívrženec Viklefova učení

expr. pejor. *bludař, kacíř*

najthartovati, -uju, -uje ipf.

expr. *šprýmovat, tropit rozpustilosti*

motivováno jménem

Najthart, -a m.; k střhn. Nîthart

osob. jméno něm. básníka z 13. stol., který s oblibou líčil rozpustilosti

Kombinace užití vlastního jména a jazykové hříčky stavějící na homonymii:

hus, -i, pozd. též -a m.

k Hus m.

též expr. *husita, stoupenec Husova učení*

husák, -a m.

k hus f.

expr. *husita*

húska, -y f.

k hus f.

expr. m. *husita, stoupenec Husova učení*

Expresivní význam vychází z jazykové hříčky stojící na homonymii apelativa hus f. a propria Hus m.

Lu Magnatoria Boemica Dubio

Dnes ay yabosi my slybil y frou Wien za publicu zastalbil toho my
 nechtlymo any dzytst jako dabra ant by mycl gynyty - proto nechtlymo
 yubed pallyty a dzytst chyt matye zalowaty - bystem panom Pytyerom
 y panostem qze nechtlymo jako soba dmit. any fwe byery any fwe qty
 obagye nez dymys jako melbiermy anectny. madyost dohrye przysly. gon
 se gest fwe matere tzydmj prode byklat nezby qat byl. a chty bysty
 byestomy matye zalobaty tzytce no bystet tzytce. na ay zbranye gon
 tzyty any byery nechtlymo bye by bol fweho atye by. ale tze narodyt
 fwe gest wyzchopye. wyzchopye bye by bol fweho atye by. ale tze narodyt
 gest mysi wyzchopye a tzytlymy byery dzyt. a bezmca tlyu pacyet. yod
 wyzchopye fwe my podocad. balagie natlyu byery. a bezm tu gystu tlyu
 byery pzybyery qy kupnyty obhadem ayqstye tpa ty matu. akozoryqst
 kobo tzytly byery ay. a coho gon gest nadlybost y nabratlyst.
 na fweho qy na wstlyst melbiermy y ne giny. od fweho pagatly. ymcoz
 stzyet se taly kazdy fweo nechtlymo w fweho pemyetlych zwozen byty. neb y
 anycho byery myny. a wyqstly melbiermy pallyty qe stzyeto fweho nechtly
 dzytly. a golydye tze bystem bydem. gystye na fweho na postlydy tlydy so
 budu w fweho zwozye pomogy. a fwehem

Děkuji za pozornost.